

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

MAGYAR ÁLLAMTÉR ÉS KÜLPOLITIKAI KÉNYSZER

HUNGARIAN TERRITORY AND PRESSURES OF FOREIGN POLICY

ABSTRACT

The territorial changes that defined the 20th century history of Hungary, the most important event of which was the Treaty of Trianon, defined a continuous inescapable path for Hungarian foreign and military policy. This geopolitical factor was not only true for the peace treaty, but was also relevant to the turn of the century, the first years of World War I, Mihály Károlyi's term as prime minister, the 1919 far-left dictatorship, and to the subsequent war. The territorial changes, especially the dismemberment of the Kingdom of Hungary, had caused trauma to the nation. This historically detectable shock of mass psychology that pervaded the Hungarian nation posed a constant inescapable path for Hungarian foreign and military policy between 1918 and 1945. Accordingly, there is a close relationship between the territorial changes and the trends of foreign policy. In addition, the changes in the state territories in the Carpathian Basin in the first half of the 20th century fit into the trends of European political geography. The present study discusses this pressure from political geography and geopolitics as a political factor.

1. A területi revízió mint földrajzi kérdés

Magyarország második világháborús hadba lépéséről az utóbbi negyed évszázadban a hazai történetírásban – sokszor aktuálpolitikai áthallásokkal terhelt – hol élesebb, hol gyengébb hangvételű szakmai vita folyik. E történelmi polémia egyik fontos eleme, hogy Magyarország milyen mértékben mozgott kül- és belpolitikai kényszerpályán, és hogy hadviselő féllé válása mennyiben volt következménye az 1938 és 1941 között megvalósított területi revízióknak. A kérdéskör egyértelmű tisztázását nagy mértékben nehezíti, hogy a második világháborút követően berendezkedő új hatalmi elit – részben a győztes országok irányában mutatott megfelelési kényszerből eredően – szinte kapkodva és jogilag megkérdőjelezhető módon népbírói perek sorozatával vonta felelősségre és fizikailag megsemmisítette a korábbi kurzus vezető személyiségeit, s a bírósági eljárások során már elhangzottak azok a – később a történetírás által is átvett – toposzok, amelyek alapján a mai magyar társadalom tudatában még mindig téves ismeretek élnek.¹ A magyar területi revízió, valamint hazánk hadba lépésének addigi egyoldalúan elítélő negatív hangvételű megítélésében a változást *Ránki György*nek két tanulmánya² jelezte, még a múlt század nyolcvanas éveinek elején. Jóllehet történetírásunkban magáról a revízióról és hadbelépésünkéről ma már árnyaltabb képpel rendelkezünk, és a közelmúltban két fontos tanulmány is napvilágot látott, sőt a revíziós kérdéskört *Zeidler Miklós* önálló kötetben igyekezett tisztázni,³ mégis úgy véljük, hogy e problémakörrel kapcsolatban még mindig sok kérdés vár feldolgozásra. Az itt említett szakirodalom tanúsága szerint történetírásunk eddigi figyelmét elkerülte, hogy a területi revízió nem pusztán a Magyarország hadba lépéséhez vezető politikai és hadtörténelmi eseménysor volt, hanem egyben egy olyan történelmi földrajzi folyamat egyik láncszeme is, amely az akkori kontinens politikai geográfiai térszerke-

* Dr. CSc, PhD Nagy Miklós Mihály címzetes egyetemi docens, katonai szakíró.

zet változásának fontos elemét jelentette. Másként fogalmazva – jóllehet *Zeidler Miklós Revíziós gondolatában* ugyan támaszkodik földrajzi szakirodalmi termésünk néhány művére is – historikusaink egyik módszertani hiányossága, hogy hazánk második világháborús szereplését földrajzi viszonyrendszeréből kiragadva tárgyalják, és szinte egyáltalán nem fordítanak figyelmet a kérdéskört alapjaiban determináló földrajzi folyamatokra, faktorokra. Eddigi szakirodalmi kutatásaink alapján úgy tűnik, hogy a területi visszacsatolások történeti földrajzával pusztán *Bordás-Giesz István* foglalkozott néhány tanulmányában.⁴

Véleményünk szerint a geográfiai szemléletmód, a történeti földrajzi megközelítés alkalmazása az előzőekben említett kérdések vizsgálatakor jelentősen árnyalhatja hazánk területi revíziójához kötött hadba lépésének megítélését. Ugyanakkor a földrajzi szemléletmód – mint kutatási módszer – használata mellett szól az a kultúr- és tudománytörténeti tény is, hogy a két világháború közötti évtizedekben egyfelől egyre nagyobb szerepet kapott a politikai és külpolitikai gondolkodásban és életben a földrajzi elem, másfelől pedig maga a geográfia is mind erősebben törekedett arra, hogy a külpolitikai és igazgatási kérdések rendezésében részt vehessen.⁵ Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta *Prinz Gyula* már 1933-ban: „...*Kjellen geopolitikájának befolyása a gyakorlati politikára máris jelentékenynek mondható. Feltehető, hogy amint az államföldrajz valóban szilárd, kritikailag igazolt megállapításokra jut, azok az előbb említett körülmény továbbfejlődése esetén gyakorlati értelemben is átütő erőre fognak szert tenni. Minden állam tehát érdekeit szolgálja, ha területére és határaitra vonatkozó igazságok beható kikutatására serkent, mert az ilyen igazságok erős fegyverek lehetnek, s esetleg hadosztályokat pótolhatnak...*”⁶ E jelenséghez szorosan hozzátartozik, hogy a területi visszacsatolások időszakában *Teleki Pál* személyében egy olyan ember – magyar oldalról a politikai térrendezés meghatározó alakja – (1938. V. 14-től vallás- és közoktatásügyi miniszterként, majd 1939. II. 16.–1941. IV. 3. között miniszterelnökként és 1941. I. 27-től egyben külügyminiszterként is) a magyar kormány vezetője, aki maga is geográfus, és egész politikai pályafutását determinálja a földrajztudomány.⁷ A magyar kultúrtörténetnek a területi revízióval kapcsolatos, legfontosabb memoárjából tudjuk, hogy *Teleki* külpolitikai döntéseit a külön erre a célra létrehozott Államtudományi Intézet készítette elő. A szervezet legfontosabb feladata a Közép-Európáról szóló információk minél teljesebb körű összegyűjtése és feldolgozása volt.⁸ Ezen a ponton kell rögzítenünk azt a tény is, hogy az itt említett *Rónai András* nevéhez kötődő emlékirat a területi visszacsatolások geográfiai szemléletű feldolgozásakor megkerülhetetlen nyomtatott forrásunk.

Az első világháborút lezáró békeszerződésekből eredő új politikai térszerkezeti rendszer geográfiai képletéből ered,⁹ hogy a két világháború közötti évtizedek, valamint a területi revízió nem szakítható ki a földrajzi kontextusból, sőt e módosulások szoros kapcsolatot mutatnak a Nagy Háború térbeli viszonyaival, valamint az azt követő Károlyi-éra és bolsevik diktatúra földrajzi faktoraival. Ugyanakkor a területi revízió kérdésköre a *Pritz Pál* által az 1938–1941. évi válságnak nevezett jelenség¹⁰ – már a második világháborúnak a tudomásunk szerint eddig még szintén feldolgozatlan tudományos problémáit is érinti. Jóllehet – tapasztalataink szerint – a magyar történeti tudatban a két világháború közötti Európa politikai földrajzi térszerkezete statikus, szinte teljesen változatlan képként él, ám ez nem felel meg sem a politikátörténeti, sem a történeti földrajzi valóságnak. Nem felelhet meg, mert egyfelől a kontinens hatalmi viszonyrendszere fokozatos, lassú változást mutat, másfelől pedig az időszak végén – és ennek éppen a magyar területi revízió az egyik ékes példája – Európa politikai földrajzi viszonyai is változnak.¹¹ Ebből egyenesen adódik, hogy Magyarország területi gyarapodása 1938 és 1941 között sem köz-, sem politikátörténeti szempontból nem értelmezhető a kontinens térbeli folyamatai nélkül: a területi visszacsatolások Európa politikai földrajzi fejlődéstörténetének részét képezték.¹²

A fent említett geográfiai folyamat kronológiailag a két világháború közötti időszakot fedi le, ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy politikai földrajzi folyamat nem létezik előzmény és hatás nélkül. Vagyis Magyarország területi gyarapodása 1938 és 1941 között – mint az európai térfejlődés szerves része (amely nem zárja ki a térbeli konfliktusok érvényesülését sem) – előzményeivel az első világháború korába, következményeivel pedig a második világháború éveibe, sőt a hidegháború időszakába nyúlik bele. Mindezzel azt is állítjuk, hogy a századfordulótól 1945-ig egyetlen történeti földrajzi folyamatról kell beszélnünk, amelynek során – a térszerveződés állapotát tekintve – a második világháború sajátos, ideiglenes periódust jelent. A hosszú 19. század és a rövid huszadik század folyamán – hadtörténeti földrajzi szempontból – két ilyen ideiglenes időszak markánsan megfogalmazható. Az első a francia forradalmi és napóleoni háborúk kora (1789–1815), míg a másik a második világháborúként ismert fegyveres konfliktusok sorozata (1939–1945). A két történeti földrajzi periódus közös jellemzője, hogy a kontinensen kialakuló hatalmi erőter megszakítja a politikai térszerkezet természetes, szerves fejlődési folyamatát. Pusztán hatalompolitikai megfontolásokból évszázadok során kialakult államok szűnnek meg és helyüket – általában rövid életű – új, mesterségesen kialakított állami és közigazgatási térszerkezeti elemek veszik át. Ezek legtöbbször csak addig életképesek, ameddig az őket létrehozó politikai erőcentrum létezik, s sorsuk ezt követően rendszerint a felbomlás vagy más államok általi felosztás lesz. Miután nincsen meg a kellő természetföldrajzi alapjuk, ez nem is lehet másként. A magyar területi visszacsatolások időszakában – az élettér fogalmával manipulálva, amely eredeti formájában leginkább tájfogalom volt – az európai területi rendezés legtöbbször nem a valós, államalkotó tényezők figyelembevételével történt. A kortárs geográfus, *Prinz Gyula* mondataival élve: „...A földrajz mindig arra gondol, hogy az élettér kiszabását a természet végezte el, s ennek határai addig terjednek, míg az idetartozásnak munkaföldrajzi feltételei a kultúrtáj értékének növelésére kedvezőbbek, mint az odatartozásnak feltételei. Az autarkia tana ellenben meglevő államterületek ellátásának kérdéseit mérlegeli, a hatalmi igény pedig egyszerűen a »nekem kell« elv álláspontján van...”¹³

A két világháború közötti európai térfejlődés, majd a harmincas évek területi átrendeződése és az ezeket követő, háborús, ideiglenes politikai földrajzi állapot jelenti azt a geográfiai környezetet, amelyben a területi visszacsatolások megtörténnek, és amelyek hatására megváltozik a magyar államtér helyzete a kontinensen. Mindez egy többtényezős politikai földrajzi folyamatot feltételez, amelynek főbb elemei a közép- és köztes-európai térszerkezet változása, Közép-Európa értelmezésének módosulása, és mindezek eredményeként hazánk helyzetének átalakulása a kontinensen.¹⁴ Az 1938–1941 közötti területében jelentősen gyarapodott magyar államtér nyilván fontosabb szerepet játszott a földrész ideiglenesen kialakuló földrajzi állapotában, mint a korábbi időszakban. Ugyanakkor a két világháború közötti évtizedeket jellemző, főleg a kisantant által alkotott politikai földrajzi bekerítettség állapotából ugyan képes volt kitörni, de e korábbi körülzártásgot most egy újabb váltotta fel. A német államtér és a német szupremációjú térségek alkotta bekerítettség, ami eleve földrajzi kényszerpályát jelentett Magyarország számára. Vagyis a területi visszacsatolások csak részben teremtettek új helyzetet Magyarország számára. Annyiban azonban feltétlenül egyediek voltak a magyar államtér történetében, hogy a korábbi évszázadokban sohasem tapasztalt körvonalú állam jött létre, amelynek határai bizonyos fokig ugyan lelki és erkölcsi elégtételt nyújtottak a korabeli magyarságnak, miközben gazdasági és politikai földrajzi szempontból egyáltalán nem voltak kedvezőek. Erről írta a már említett *Rónai András*: „...bár tiszta nemzetiségi felosztást a Kárpát-medencében végrehajtani nem lehet és bár földrajzi és gazdasági szempontból az új határoknak számos hibáját ismerjük, az 1938 óta bekövetkezett események igen jelentős jóvátételt hoztak nemzetiségi

szempontból a Trianonban elkövetett hibákkal szemben...”¹⁵ Ugyanakkor a területi revízió megvalósulásának eufórikus hangulatában – miként majd látjuk – szinte csak a geográfus szakma képviselőiben tudatosult igazán, hogy az új határok későbbi konfliktusok csíráit hordozzák magukban. Ma már tudjuk azt is, hogy részben e területi revízióknak volt köszönhető a magyarság 1918-ban kezdődött, rendre visszatérő etnikai migrációjának folytatódása a második világháború után.¹⁶

Szakmai véleményünk szerint elsősorban a hadba lépés ódiума, a háborús felelősség kérdése, valamint a hozzájuk kapcsolódó, a külpolitikai kényszerpályáról szóló – olykor heves emóciókkal kísért – vita miatt a területi visszacsatolásokat hajlamosak vagyunk mintegy elkülönítve kezelni a magyar államtér mindenkori változásaitól. Ez a hibás gondolkodásmód téves következtetésekhez vezethet. Magyarország 1938 és 1941 közötti területi változásai egyáltalán nem különíthetők el nemzetünk korábbi évszázadainak hasonló eseményeitől. Ezzel kapcsolatban érdemes utalnunk arra, hogy kontinensünknek alig van olyan nemzete, amelynek államtere egyes történelmi időszakokban ne változott volna kiterjedésében. Vagy úgy, hogy a határok módosultak jelentős mértékben (például Poroszország), vagy oly módon, hogy az államtérhez kötődő, különböző szupremáciájú térségek alakultak (például Svédország).¹⁷ A magyar nemzeti tudatban makacsul tartja magát az a tévhit, hogy a magyar államtér történelmünk során kitöltötte a Kárpát-medencét és egységes, oszthatatlan volt.¹⁸ Ez azonban ismét téves ismeret. Egyfelől azért, mert egyes történelmi korokban – és ennek legjobb példája a török hódoltság időszaka – a Kárpát-medencében több államtér is létezett. Másfelől pedig azért, mert a Magyar Királyság, később a magyar Szent Korona országai vagy nem töltötték ki teljesen a medencét, vagy azon jóval túlterjeszkedtek, és a hegykoszorún túl léteztek magyar szupremáciájú, vagy éppen csak perszonáluniós térségek is.¹⁹ Mindezzel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a magyar államtérnek, mint minden másénak van bizonyos területi pulzálása. Az, ami területgyarapítások néven történt 1939 és 1941 között, politikai földrajzi szempontból nem volt más, mint az 1918-ban kezdődő zsugorodás időszakát felváltó expanzív periódus, még akkor is, ha ez csak a Kárpát-medencén belül történt.

2. Európa vagy Magyarország revíziója?

A magyar államhatárok 1938 és 1941 között megvalósított revíziójának története valójában nem a trianoni békével, az első világháborút lezáró békeszerződésekkel kezdődik, hanem – történelmi földrajzi folyamatban gondolkodva – valahol az utolsó, jelentős közép- és köztes-európai birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia megszületésekor, valamint annak egységes gazdasági tere létrejöttékor.²⁰ Az első világháborút követő európai térrendezés ezt az évszázadok alatt létrejött, különböző nagy tájecsoporthokból birodalmi államtérre szervesült, nagyhatalmi jegyeket mutató politikai és gazdasági földrajzi térszerkezeti elemet felszámolta, ám hiányát már nem tudta pótolni. Erre már a kortársak is felfigyeltek, s ezzel kapcsolatban fogalmazta meg *Teleki Pál* egyik, Németországban 1933 telén tartott előadásában: [az Osztrák–Magyar Monarchia] „...szétrombolása ostobaság, sőt Európán elkövetett bűntény volt...”²¹ Megállapítását arra az egyszerű tényre alapozta, hogy – hivatkozva az egykori politikus utólagos felismerést tükröző nyilatkozataira – a dunai birodalom képes volt az állam nemzetek felettségével jelentősen mérsékelni, kordában tartani a térség közismert etnikai feszültségeit. Majd eszmefuttatását azzal a nagyon találó megállapítással folytatta: „...Ha mindezek után azt kérnék tőlem, hogy definiáljam ezt a szóban forgó dunai politikai tájat, ezt a »Donau-raumot«, az egyedül helyes, amit mondhatnék, ez volna: A Donau-raum nem más, mint az a kérdőjel, amely az Osztrák–Magyar Monarchia

*helyén marad...*²² A közép- és köztes-európai államok problémájának geográfiai lényegét Teleki abban látta, hogy a Párizs környéki békék eredményeként létrejött utódállamok földrajzilag nem alkotnak életegységet, az autarchiára alkalmatlanok – hiszen annak vége szakadt a Monarchiával – s nem utolsósorban nem szerves történelmi folyamat eredményeként, hanem pusztán nagyhatalmi akarattól jöttek létre. Ebből vonja majd le azt a következtetést, hogy „...a romhalmazzá balkanizált dunai Európát újból fel kell építeni...”²³ Ám ez önmagában még nem elég, mert valójában az egész kontinens állapota, szerkezete revízióra szorul, s ennek legfőbb oka, hogy a világ egy új korszak kezdetén áll. Vagyis a magyar területi revíziót, az abban politikailag főszerepet játszó Teleki szorosán összekötötte a kontinens sorsával, és még csak nem is regionális, hanem globális kontextusba helyezte. Ennek alapján pedig azt mondhatjuk: jóllehet a magyar revíziós törekvések – felületesen szemlélve – pusztán egy kis nép problémájának tűnnek, ám valójában elválaszthatatlanok a kontinens egészének kérdésétől.

Amit a tudós ember, *Teleki Pál* briliáns okfejtésében hangsúlyozott, azt teljes tartalmi mélységében kevesen érthették hazánkban. A magyar társadalom a trianoni békéhez és a revizionizmushoz emocionálisan és – ebből eredően – földrajzi szempontból lokális nézőpontból viszonyult. Itt azonban emlékeztetnünk kell arra, hogy a revízió kérdésében nem volt egységes sem a magyar társadalom, sem pedig a politikai elit.²⁴ A széles néptömegek a teljes körű revíziót támogatták, ám a későbbi magyar miniszterelnök, *Kállay Miklós* azt írja memoárjában: „...A kormánykörök vegyes érzelmekkel vették tudomásul a revíziós mozgalom gyorsan növekvő népszerűségét. Mint magyarok örültek, de mint felelős férfiak szemmel láthatóan nyugtalanokdtak a várható külföldi reakciók miatt. Bethlen állt akkor a kormány élén. Magatartása rendkívül óvatos volt, igyekezett mérsékelni a mozgalom lendületét...”²⁵ Majd a területi revízió megvalósulásával kapcsolatban megjegyezte: „...A magyar kormány vonakodva, a magyar nép azonban lelkesen fogadta az 1938. november 2-i és az 1940. augusztus 30-i két bécsi döntést, amelyek részben jóvátették a trianoni békeszerződés hibáit...”²⁶ Vagyis a politikai elit sokkal árnyaltabban, nagyobb kompromisszumkészségre hajlóan viszonyult a revízió gondolatához, mint az utca embere.²⁷ Ezt egyébként *John Flournoy Montgomery* az Amerikai Egyesült Államok magyarországi követe is megemlíti emlékiratában, amelyben – utalva a társadalmi pszichózisra – a két világháború közötti magyar revizionizmust inkább mítosznak, mint sem egyértelmű politikai programnak nevezi.²⁸ Az amerikai diplomata memoárjában – amelyben külön fejezetet szentel a magyar revizionizmusnak – feltűnő, hogy milyen megértéssel viszonyul a revíziós gondolathoz.²⁹ Montgomery tisztán látta, hogy a magyar revíziós gondolat nem volt egységes, hiszen – tapasztalata szerint – a társadalom egy része az 1914-es határok visszaállítását kívánta, míg mások csak a magyarlakta területek visszaszerzését óhajtották. „...Két dologban azonban csaknem valamennyi revizionista egyetértett: közös határt óhajtottak Lengyelországgal és Erdély visszacsatolását Magyarországhoz...”³⁰ A már idézett *Kállay Miklós* megállapításával egybecseng *Montgomery* azon tapasztalata, hogy a magyar politikai elit egy része – felfogván az esetleges kül- és katonapolitikai, valamint szociológiai és gazdasági nehézségeket – nem állt egyértelműen a revizionizmus talaján. Ám a tömegek nyomására mégis kénytelen azt politikájáa zászlajára tűzni.³¹

A revízió szintén a széles társadalmi tömegek akarataként jelent meg a már említett *Bárdossy*-perben is. Amikor *Major Ákos* feltette a kérdést, helyes volt-e a revízió és azzal mindenki egyetértett-e, akkor a volt miniszterelnök így felelt: „...Az tapasztaltam – a nép körében, mindenütt az utcán –, hogy ez a lakosság helyeslésével találkozott, mint a »Nem, nem soha« jelszó, amit a fővárosban mindenütt hangoztattak...”³² Erre a bíróságot vezető elnök azzal válaszol, hogy tudni kellett volna; a revízióért súlyos árat fogunk fizetni a nyugati hatalmaknak, mire *Bárdossy* sokat mondó nyilatkozata így hangozott: „...Magát az

elszakítást tekintettük illegálisnak, ebből a perspektívából néztük a dolgokat, és az volt a meggyőződésünk, önmagunkkal szemben szolgáltattunk volna megcáfolhatatlan bizonyítékot, hogy igényeinket nem tartjuk jogosnak és alaposnak, ha nem élünk ezzel a lehetőséggel... ”³³ Bárdossy itt idézett, a népbíróság előtt mondott szavai egyfelől jól bizonyítják a magyar társadalmi igényt a revízióra, másfelől egyértelműen jelzik: a revízió egyben külpolitikai kényszerpályát is jelentett. A két világháború közötti Magyarország politikai elitje számára a revízió mint külpolitikai cél legitimációs kérdés volt. Trianon következményeivel való szembenállás nélkül hazánkban nem lehetett politizálni. Ez pedig eleve korlátozta a korabeli Magyarország amúgy is szűkös diplomáciai és külpolitikai mozgásterét. E jelentőséget erősen fokozta, hogy a hatalmi elit a saját maga által is táplált „mítosz” fogságában vergődött. Mindez eleve olyan erők eredőjévé vált, amelyek kényszerítőleg hatottak egy geográfiai tartalmú társadalmi akarat és célkitűzés, a revizionizmus megvalósítása felé.

Az a politikai földrajzi kényszerpálya, amely az 1938-1941 közötti területi revízióhoz, majd Magyarország második világháborús hadba lépéséhez vezetett – miként már említettük – szorosan kapcsolódik a kontinens 19. század második felének térszerkezeti állapotaihoz és azok változásaihoz. Az első világháborút megelőző évtizedekben Európa politikai földrajzi képét – az eltérő térfejlődést mutató Balkán-félsziget kivételével – a nagy államterek jellemezték, és ez így maradt az első világháború végéig.³⁴ Ezen az állapoton a nagy változás a világháború években érlelődik, és majd az azt követő években tejesedik ki. Az első világháború már nem pusztán a hadviselő felek fegyveres erőinek küzdelme volt – jöllehet annak indult, és megjelenési formáját tekintve mindvégig megőrizte e látszatot –, hanem fokozatosan a szembenálló társadalmak gazdasági, demográfiai, ipari – hogy csak a legfontosabbakat említsük – potenciáljainak mérkőzésévé vált, és ebben a konfliktusban a központi hatalmak alulmaradtak. Ám az antant országok is annyira kimerültek a háború végére, hogy képtelenek voltak olyan állapotot teremteni, amellyel megnyerhették volna a békét. Erre vonatkozóan mondja a múlt század jeles katonai teoretikusa, *Liddell Hart*, hogy a központi hatalmak összeomlása – és véletlenül sem katonai veresége – pusztán a győzelem látszatát adta.³⁵ Vagyis az antant – a katonailag szinte az utolsó lövésig kétséges kimenetelű küzdelemben – képtelen volt valóra váltani mindazt, amit az angol szakíró egyértelműen megfogalmaz: „...*A háború célkitűzése egy kedvezőbb békeállapot – még ha csak a saját nézőpontunkból kedvezőbb is. Éppen ezért a háborút úgy kell irányítani, hogy közben állandóan tekintetbe vesszük, milyen békét kívánunk elérni...*”³⁶ Míután erre nem voltak képesek, így fokozattan érvényesült az egyetemes hadelmélet egyik – általunk a Clausewitz-i fogalmazásban idézendő – axiómája: „...*Még az egész háború eredménye sem tekinthető mindig véglegesnek. A vesztes állam gyakran csupán múló balsikert lát benne, amelyen politikai változások még segíthetnek...*”³⁷ Ez az utóbbi gondolat, amelyet Clausewitz a háborús erőszak egyik mérséklő tényezőjeként említ, lesz majd a kezdeti német és a magyar békés területi revízió megvalósításának katonai gondolkodásbeli alapja.

E fent említett látszatgyőzelemnek mély geográfiai vonatkozásai vannak. Egyéb helyeken már leírtuk, így most csak nagybani vonalakban érinthetjük, hogy az első világháború sajátos földrajzi képletet teremtett Európában.³⁸ Ennek két lényeges eleme lesz fontos számunkra. Az első az, hogy a központi hatalmak 1915–1916. évi balkáni és romániai hadjáratát követően, amikor a Német Birodalomnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának sikerült kitörnie a korábbi földrajzi bekerítettség állapotából, akkor Közép-Európában, a Balkánon, valamint a Közel-Keleten és Kis-Ázsiában (a német, az osztrák–magyar, a montenegrói, a szerb, az albán, a román, a bolgár, valamint a török államtérből) a központi hatalmaknak sikerült egy olyan összefüggő térszerkezeti elemet kialakítaniuk, amely társadalmi és katonai potenciáljával, s nem utolsósorban elhelyezkedésével már komolyan veszélyeztette elsősorban a brit világbirodalmat. Ebből eredt, hogy az antant hatalmak kato-

nai célja 1916-tól e politikai földrajzi térelem szétszakítására irányult, amelyet a háború végén csak a Monarchia szétverésével, államterületének feldarabolásával tudtak valóra váltani.³⁹ Az első világháború földrajzi képletének második eleme, hogy az Orosz Birodalom társadalmi rendjének felbomlásával, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásával Köztes-Európa térsége egyre élesebben elhatárolódott Közép- és Kelet-Európától, és az első világháború ebben a több száz kilométer széles zónában helyi háborúk sorozatába váltott át, és csak 1924-re halt el a köztes-európai térben. Az itt létrejött, darabolódott politikai térszerkezet társadalmi 1918-tól későbbi államterükért vívták helyi háborúikat. Megszületett a két világháború közötti évtizedek Európájának veszélyzónája, amely mindig magában hordozta a fegyveres konfliktusok csíráját.⁴⁰ E térbeli folyamattal kialakult az a politikai földrajzi környezet, amely egyfelől helyet adott a magyar revizionizmus gondolatának, másfelől a térség utódállamai mögött álló nagyhatalmak révén előkészítette a kontinens – ha nem is a Teleki Pál-féle, de – német revízióját, és ennek eredőjeként a magyar területi revíziót lokális jellegűvé tette.

A térség első világháborút követő átrendeződésének egyik eleme volt a trianoni béke, amely – földrajzilag – két szempontból érzékenyen érintette a magyar társadalmat. Az akkori magyarságnak – korábbi államtere megcsonkításán túl – egyfelől szembesülnie kellett azzal, hogy míg 1918 előtt egy európai nagyhatalom meghatározó eleme volt, addig a világháború után egy, ellenséges államoktól körülvevett, a politikai földrajzi bekerítettség állapotában lévő kis országban kell élnie. Másfelől pedig szembesülnie kellett azzal is, hogy szállásterületei jelentős részének elvesztésével nemzetársai nagy része kisebbségi sorba került. A nagyhatalmi státusz elvesztésének jó példája lehet az, hogy 1916-ban a kor egyik jó szemű geográfusa, *Hézszer Aurél* még arról értekezhetett, hogy az „...*Ausztriával való szövetség bennünket is nagyhatalmi polcra emelt...*”,⁴¹ és hogy a közös államban hazánknek van nagyobb súlya. Ezzel szemben négy évvel később az ország politikai földrajzi helyzetét értékelő *Fodor Ferenc*nek már abból a tényből kellett kiindulnia: a megcsonkított ország a kontinens legkisebb államterei közé tartozik, s elvesztette politikai súlyát.⁴² Azzal az új állapottal is szembe kellett nézni, hogy katonaföldrajzi szempontból Magyarország kiszolgáltatott helyzetbe került.⁴³ Az elszakított területek lakosságával társadalmunk olyan problémával szembesült, amely jelentősen erősítette politikai kényszerpályáját. A már idézett *Rónai András* alaptanulmánya szerint: „...*A történelmi Magyar birodalom területén élő magyarságnak 33,03%-a került az új területrendezés következtében idegen uralom alá, abszolút számban 3,319.579 lélek s ezzel a külföldi magyarok problémája egycsapásra a magyarság elsőrendű fontosságú életkérdésévé növekedett...*”⁴⁴ A migrációs folyamatok eredményeként 1930-ban a trianoni Magyarország lakossága 8 millió főt tett ki, miközben az elcsatolt területeken mintegy 3,43 millió magyar élt.⁴⁵ Ezzel kapcsolatban fontos adatnak tartjuk, hogy *Rónai András* számításai szerint a Kárpát-medencében a lakosság abszolút többségét (55,7%) a magyarság alkotta. E demográfiai viszonyok egyértelműen a területi revízió megvalósítása felé kényszerítették társadalmunkat.

A Kárpát-medence etnikai összetétele azonban – a korabeli geográfusi felfogás szerint – a trianoni állapotok ideiglenes jellegét bizonyította. Ezzel kapcsolatban sajátos tudománytörténeti tényként utalnunk kell a már említett *Fodor Ferenc*nek 1920-ban, a kor hadtudományi folyóiratában megjelent értékelésére.⁴⁶ Ebben az akkor fiatal geográfus számbavéve Trianon politikai földrajzi következményeit, egyértelműen kimutatta, hogy az utódállamok soknemzetiségűek lettek, ami belső feszültségeket eredményez, mai fogalmazással élve: ezekben az államterekben erős centrifugális politikai földrajzi erők működtek. Ebből vonta le következtetését: „...*Meg kell tehát állapítanunk megcsonkításunkból azt az egyetlen előnyünket, hogy nemzeti energiánk emelkedett, míg a szomszédos hódító államoké minden pillanatban felfordulással fenyeget...*”⁴⁷ E felfordulás pedig 1938 és 1941-ben mind Cseh-

szlovákiában, mind Jugoszláviában be is következett. A nagyhatalmi erőviszonyok megváltozásának hatására e két országot a nemzetiségi feszültségek szétrobbantották, pontosabban fogalmazva, ahogyan azt *Bárdossy László* Jugoszláviával kapcsolatban jellemezte a népbíróság előtt: „...*kémiai felbomlásról volt szó...*”⁴⁸ E „kémiai felbomlás” irányába azonban nemcsak az utódállamokon belüli etnikai ellentétek hatottak. Legalább ilyen nagy külpolitikai erőt jelentett, hogy a Magyarországot körülzáró kisantant államainak ellentétes gazdasági és politikai célkitűzései voltak, s még ennél is erősebben hatott: a Monarchia gazdasági terének szétverésével és a pusztán politikai, hatalmi szándékkal létrehozott utódállamokkal mezőgazdasági jellegű országok halmazát alakították ki. Ezek önállóan gazdaságilag is életképtelenek voltak, vagy erős gazdasági nehézségekkel küzdöttek, s e problémákat a különböző gazdasági szövetségekkel akarták kezelni, ami természetesen nem pótolhatta Ausztria-Magyarország egységes gazdasági terét.⁴⁹ Mindez együtt a térség államait egyértelműen kiszolgáltatottá tette a nagyhatalmaknak.⁵⁰

A két világháború közötti évtizedek első felében, amikor Franciaország még elég erősnek bizonyult mint nagyhatalom a Nagy Háborút követően kialakított köztes-európai térbeli állapotok fenntartásához, ugyan egyre nehezebben, de még működött a rendszer: *Diószei István* fogalmaival élve, az *erőtlenség egyensúlya*, valamint a *bizonytalanság nyugalma*.⁵¹ Ám a múlt század harmincas éveinek elején Olaszország, Németország, valamint a Szovjetunió megerősödésével és egyre határozottabb külpolitikájával megindultak Európában – így később Köztes-Európában is – azok a politikai földrajzi folyamatok, amelyek kedvező lehetőséget biztosítottak a magyar területi revízió számára, felbomlasztották a Versailles-i békerendszer térszerkezetét, és a második világháború ideiglenes politikai földrajzi állapotába torkolltak. E változások közül a legfontosabb hatást a magyar országgyarapításra a német államtér szinte rohamos növekedése jelentette. A magyar külpolitikai kényszerpályát illetően ennek két időszakáról érdemes beszélni. Először a békés német expanzióról (1935–1939), majd a háborús terjeszkedésről (1939–1942), konkrét eseményekhez kötve, az időszak a Saar-vidék visszaszerzésével (1935. január) kezdődik és a második világháború kitöréséig, míg a második ettől a sztálingrádi ütközet kezdetéig tart. Politikai földrajzi hatását tekintve Magyarország szempontjából kiemelendő, hogy egyfelől a magyar területi revízió mondhatnánk a német államtér növekedésével párhuzamosan halad, másfelől a német terjeszkedés hatására hazánkat Csehszlovákia, majd Jugoszlávia szétesése folytán mintegy lépésről-lépésre földrajzilag a bekerítettség állapotába hozza a német államtér⁵² és a német bábállamok – Szlovákia, Horvátország –, valamint a Harmadik Birodalom szövetségese, Románia. Németország már a békés expanzió időszakában olyan szomszédná válik, amelynek fenyegető túlsúlya egyértelmű földrajzi kényszerpályára tereli a magyar külpolitikát. Vagyis nem abban lelhető fel Magyarország második világháborús szerepvállalásának lényege, hogy hazánk vezetői mennyiben akartak kívül maradni a háborúból, s ha már beléptünk, döntéseikkel milyen mértékben segíthették a nyugati szövetséges hatalmakat, hanem egyszerűen az a tény: olyan méretű politikai földrajzi szorító gyűrűbe kerültünk, amellyel csak elodázni lehetett a magyar államtér német megszállását. Ráadásul e birodalmi államtér politikai vezetése – amikor a politikai kényszer ráviszi – képes akár Magyarország területi csonkításával is zsarolni. A már említett *Rónai András* emlékiratából tudjuk, hogy amikor 1941-ben a magyar politikai vezetés nem volt egységes a Jugoszlávia elleni háborúban való részvételben, akkor Berlin egy olyan délvidéki német bábállam létrehozásának tervével gyakorolt nyomást, amely Baranya megyét is magában foglalta volna.⁵³

A német államtér és szupremációs térség alkotta kényszerpályára egyfelől társadalmi szinten megjelenő félelemként, másfelől politikusi viselkedésként tükröződött a korabeli Magyarországon. *Bárdossy* a már említett népbírósági tárgyaláson erre vonatkozóan úgy

nyilatkozott: „...*En nem harcias, hanem olyan közvéleményt értek, amely attól félt, hogy mi idő előtt Németország áldozatai leszünk, és hosszú ideig ki leszünk szolgáltatva a német hatalomnak. Itt tehát nem volt alternatíva számunkra...*”⁵⁴ A politikai szinten pedig – ismét Bárdossyt idézve – ez olyan módon jelent meg: „...*Számomra az volt a probléma, hogy a Német Birodalom keze ügyében lévén, ne essünk a Német Birodalom áldozatául, a Német Birodalom ne rendezkedjék be itt olyan módon, amely azután gyökeresen megváltoztatja viszonyainkat, egész életrendünket...*”⁵⁵ A közvetlen német veszély elhárítására a hatalmi elit előtt két lehetőség nyílt: az egyik a nyugati szövetségesek felé történő nyitás, a másik a Német Birodalommal való együttműködés és a lavírozás. (Az elvben fennálló harmadik utat, a Szovjetunió felé történő orientációt az egész magyar társadalom elutasította.) Ám ezen a választóponton érvényesült egy újabb, politikai földrajzi vonatkozású tényező: a nyugati hatalmak felé megnyilvánuló bizalmatlanság. A két világháború közötti politikai földrajzi elit emlékiratainak rendre ismétlődő tézise, hogy Trianont a Nyugatnak köszönhetjük, tehát eleve fenntartással viseltetett irányában. A másik tényező az a keserű, 1941-re determináló politikai tényezővé vált tapasztalat: a nyugati hatalmak köztes-európai szövetségeiket nem tudták, nem akarták megvédeni.⁵⁶ Vagyis Magyarország politikai földrajzi szempontból magára hagyatott volt, egy nagyhatalom árnyékában és egy vele elenséges magatartást tanúsító szövetségese (Románia) szomszédságában. Így jobb híján egyetlen, nagyon szűk mozgásterű kényszerpályára került; a Német Birodalommal való együttműködésre kényszerült. Ez tükröződik majd *Horthy Miklós* memoárjának abban a sorában: „...*Egyes ember követhet el öngyilkosságot, egy egész nép azonban nem...*”⁵⁷

A fentiekben nagy vonalaiban ismertetett politikai földrajzi környezetben – a négy részben végrehajtott visszacsatolások (első bécsi döntés, kárpátaljai bevonulás, második bécsi döntés, délvidéki hadművelet) – jelentősen megváltoztatták a Kárpát-medence és környezete hatalmi térszerkezeti viszonyait. A már említett német expanzió túl hazánk határai mellett két kis bábállam, Szlovákia és Horvátország jött létre. Az előbbi területe 37 500 km²-t tett ki, míg lakosainak száma 2,4 millió fő volt. Az új horvát nemzetállam 115 000 km²-es államterén mintegy 6 millió fő élt.⁵⁸ 1941-re a Szovjetunió elleni háborút közvetlenül megelőzően a térség magyar szempontból legjelentősebb változása Románia és Magyarország földrajzi erőviszonyainak kiegyenlítődése. A második bécsi döntést és Besszarábia szovjet bekebelezését, a Bánság német megszállását és Dél-Dobrudda elvesztését megelőzően (1938. szeptember és 1940. június–július) Románia 295 000 km² területű állam volt 19,1 millió fő lakossággal.⁵⁹ A fenti területi veszteségek hatására a magyar területi revízió végén az ország 189 711 km²-ű államtérré zsugorodott, miközben népességének száma 12,6 millió főre csökkent.⁶⁰ Ekkor Magyarország területe 169 956 km², lakossága pedig 14,6 millió fő lett.⁶¹ Ez az egyensúlyi állapot a Szovjetunió megtámadását követően 1942–1943 fordulójáig ismét eltolódott a román fél javára. A román hadba lépést követően Észak-Bukovina, Besszarábia és Transznisztria újból az államtérhez tartozott. Hangsúlyoznunk kell, hogy a román és a magyar államtér kiegyenlítődéssel Magyarország rövid időre ugyan kedvező helyzetbe került keleti szomszédjával szemben, ám ennek a helyzetnek valódi nyertese a Német Birodalom lett. Utóbbinak sikerült oly módon rendeznie két rivális, köztes-európai szövetségese erőviszonyait, amellyel azokat erősen magához kötötte. A magyar felet pedig arra kényszerítette, hogy katonai versenyre keljen Romániával a Német Birodalom jó szándékáért.

Tanulmányunknak nem feladata a magyar területi revízió eseménytörténetének ismertetése, így pusztán egyetlen kérdés megválaszolására vállalkozhatunk: a – meggyőződésünk szerint – geográfiai kényszerpályán mozgó magyar társadalom 1938 és 1941 között milyen mértékben valósította meg két évtizedes politikai „mítoszát”. A geográfiai tények arról tanúskodnak, hogy a területgyarapítás során a Trianonban az anyaországtól elszakított

magyarság jelentős része visszatért a megnövekedett államterű óhazához: a bécsi döntések, valamint a délvidéki hadművelet során kialakult új államhatárok kijelölésénél valóban igyekeztek figyelembe venni az etnikai határvonalat. A kárpátaljai bevonulásnál az ezeréves történelmi államhatár elérésének elve érvényesült.⁶² A korabeli magyarság számára – etnikai szempontból – az új államhatárok még ha nem is voltak tökéletesek, de egyfajta igazságtételként szolgáltak Trianonért. Mindez indokolhatta az eufórikus közhangulatot. Am ha kézbe vesszük a korabeli földrajzi szakirodalmat, akkor azt tapasztaljuk, hogy a kortárs geográfusi közélet erős fenntartásokkal élt az új határokkal szemben, azokat gyakorta csak ideiglenesnek tekintette.⁶³ Ennek oka tulajdonképpen abban rejlett, amit *Hézszer Aurél* éppen az Észak-Erdély visszacsatolásáról szóló tanulmányának befejező soraiként írt, s ami jelenségeként a felvidéki revízióra is érvényes volt: „... *Magyarország mai határai nem esnek össze sem a földrajzi, sem a történelmi határokkal és még mindig szorosan összefüggő és gazdaságilag egymásra utalt területeket választanak el egymástól. A jövő feladata, hogy a mai mesterséges határok ne legyenek továbbra is merev, elkülönítő válaszfalak, hanem tegyék lehetővé az egymásra utaltságon alapuló szoros együttműködést a Kárpátoktól körülzárt Duna-medence népei között...*”⁶⁴

Hazai történeti földrajzunk egyik, jövőbeli fontos feladatának tartjuk az 1938–1941 között jelentősen változott magyar államter geográfiai viszonyrendszerének és térszerkezetének részletes, mélyreható feldolgozását. Jóllehet napjainkban e munka- és időigényes, tudományos kutatásnak még csak első lépéseinél tartunk – szakmai véleményünk szerint – az már most is megfogalmazható: az 1938-1941 közötti térszerkezeti változások, a fél sikerrel járó területi revízió az első világháborút követően – *Teleki Pál* megfogalmazásával élve – az „... *Európán elkövetett bűntény...*”, a Monarchia államtere szétverésének következménye volt. A Magyarország második világháborús kényszerpályájának kialakulása a Párizs környéki békékkel kezdődött. Földrajzi szempontból ekkor alakul ki Köztes-Európában az a politikai térszerkezeti állapot, amelynek geográfiai okokból előbb-utóbb meg kellett szűnnie. Életképtelenségét mi sem bizonyítja jobban, hogy a második világháborút követően egy arra erősen hasonlító, de azzal nem megegyező rendszer alakul ki: a térség népeinek egy része még ma is ebben él. Az is látható, hogy a területi revízió megvalósításából egy földrajzi potenciáljában megerősödött Magyarország került ki győztesen. A geográfiai győzelem azonban csak látszat volt. Annak kellett lennie, mert a német államter és szupremációs térség viharos gyorsaságú növekedése lehetetlenné tette, hogy az akkoriban oly sokat emlegetett Duna-völgy problémáját magyar vezetéssel valósíthassák meg. Ehhez a magyar területi revízió eredményei túl csekélyek voltak. A Duna-völgy meghatározó hatalma a Német Birodalom lett. S ezen a ponton lehet érzékelni az országgyarapítás – a kényszerpályát erősítő – jellegét. Míg *Teleki Pál* revíziós gondolata részben globális, részben kontinentális volt, addig a német megoldás regionális méretű lett, és ebben a viszonylatban a magyar revízió csak lokális lehetett. E lokális területi revíziót – jóllehet a fegyveres erők bevonásával – a magyar fél túlnyomórészt békés úton érte el. Am figyelembe kell vennünk azt is, hogy a Kárpát-medence chorológikus folyamatai kronológiailag már bele nyúlnak a második világháborúba, amivel – a dolgok belső logikájából eredően – együtt jár, a régió térszerkezeti változása a háború időszakának ideiglenes, rövid életű geográfiai képletének egyik részét alkotja.

Végezetül marad az a kérdés, hogy hazánk a területi revízió kérdésében mennyiben volt kényszerpályán. Az eddig elmondottak alapján úgy véljük, hogy a geográfia szemüvegén át nézve többszörösen is. Először azért, mert Trianon olyan traumát idézett elő a magyar társadalomban, amely eleve leszűkítette a magyar politika játéktérét. Másodsor azért, mert az európai térbeli folyamatok következtében Magyarország a teljes földrajzi bekerítettség állapotában maradt 1919-től 1945-ig, jóllehet – mint láttuk – ennek jellege változott. Har-

madszor pedig kényszerpályán volt a nyugati hatalmak már a cinizmussal határos külpolitikája miatt is, amely 1941-re oda vezetett, hogy a köztes-európai nemzetek politikai kényszerpályáját a Harmadik Birodalom jelölte ki. E kényszerpálya végső állomása így nem lehetett más, mint – az uralkodó elit minden lavirozása ellenére is – Magyarország egyre intenzívebb részvétele a világháborúban.

JEGYZETEK

1. Tanulmányunknak nem feladata sem a népbíróági tárgyalások jogtörténeti feldolgozása, sem az 1989 előtti magyar történetírás historiográfiai értékelése, de ezen a ponton két tényre feltétlenül fel kell hívunk az olvasó figyelmét. Először arra, hogy már a Bárdossy László ellen folytatott népbíróági per során (1945 telén) egyértelműen megjelennek azok a politikailag elitélő hangú lózungok, amelyeket a későbbi évtizedek magyar történetírása átvett. Ezzel kapcsolatban lásd a per iratanyagának két forrásközlését – Pritz Pál (szerk.) (1991): Bárdossy László a népbíróág előtt. Maecenas Könyvkiadó. Budapest; Jaszovszky László (szerk.) (1996): Bűnös volt-e Bárdossy László? Püski. Budapest –, valamint Karsai Elek (1963): A budai Sándor-palotában történt 1919-1941. Táncsics Könyvkiadó, Budapest. Másodszor arra kell felhívunk a figyelmet, hogy a népbíróági perek esetében döntő tényező volt a győztes hatalmakkal aláírt egyezmény. Ez a Bárdossy-perben már az első tárgyalási napon hangot kapott. Amikor a vádlottól a tanácsvezető elnök, Major Ákos megkérdezte, hogy bűnösnek érzi-e magát, s az frappáns jogelméleti eszmevuttatással csak felelősségét ismerte el, akkor erre Major – néhány jogi közhely (törvénycikkek felsorolása) mellett azzal érvelt: „...*A fegyverszüneti szerződés egyébként is kötelezte Magyarországot arra, hogy ezeket a feladatokat végrehajtsa...*” Pritz Pál (szerk.) (1991): 120. old.
2. Ránki György (1983): A vonakozó csatlós – vagy az utolsó csatlós? In: Uő: Mozgásterek, kényszerpályák, Válogatott tanulmányok. Magvető Kiadó. Budapest. 475–524. old., Uő (1984): Mozgástér és kényszerpálya, A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében (1919–1945). In: Lackó Miklós (szerk.): A két világháború közötti Magyarországról. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 11–46. old.
3. Zeidler Miklós (2002): Mozgástér a kényszerpályán, A magyar külpolitika »választásai« a két háború között. In: Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Osiris Kiadó. Budapest. 162–205. old., Jeszenszky Géza (2014): Kényszerpálya vezetett-e Magyarország német megszállásához? Magyar Szemle. 2014/11–12. szám, 137–165. old., Zeidler Miklós (2009): A revíziós gondolat [Második kiadás]. Kalligram. Pozsony.
4. Bordás-Giesz István (2002): A kárpátaljai területi revízió (1939) politikai földrajzi összefüggései. In: Godó Nándor–Tóth József (szerk.): Földrajzi Tanulmányok a pécsi doktoriskolából II. Pécsi Tudományegyetem. Pécs. 9–31. old., Uő (2003): 1939 : Kárpátalja. Századok. 2003/1. szám, 159–177. old., Uő (2001): A délvidéki magyar területi revízió (1941) politikai összefüggései. In: Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): II. Magyar politikai földrajzi konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 59–63. old., Uő. (2005): Etnikai kérdések a magyar országgyűlések (1938–1941) során. In: Papp Norbert–Végh Andor (szerk.): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, A Kárpát-medence politikai földrajza. PTE TTK FI. Pécs. 220–225. old.
5. Teleki Pál (1996): A földrajzi gondolat története [Második kiadás]. Kossuth Kiadó. Budapest. 114–155. old., Hajdú Zoltán (1982): Területrendezési törekvések a magyar földrajztudományban a két világháború között. Földrajzi Közlemények. 1982/2. szám, 89–106. old., Prinz Gyula (1933): A földrajz az államigazgatás szolgálatában. Földrajzi Közlemények. 1933/4–6. szám, 69–81. old., Pritz Pál (1999): Pax Germanica, Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. Osiris. Budapest.
6. Prinz Gyula (1933): id. m. 70. old.
7. Fodor Ferenc (1941): Teleki Pál geopolitikája. Magyar Szemle. 1941/6. szám. 337–343. old., Bölöny József (1987): Magyarország kormányai 1848–1987 [Harmadik, bővített kiadás]. Akadémiai Kiadó, Budapest. 102–103. old.

8. Rónai András (1993): Térképezett történelem [Második kiadás]. Püski. Budapest. 76–147. old.
9. Gulyás László (2005): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Evkönyve. Pécs 2005. 17–25. old.
10. Pritz Pál (2002): Nemzetközi háborús válság és Magyarország, 1938–1941. In: Pásztor Cecília (szerk.): „...Ahol a határ elválaszt”, Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Nagy István Történelmi Kör. Balassagyarmat-Várpalota. 116–128. old.
11. Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 286–431. old., Pándi Lajos (1995): Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Osiris-Századvég. Budapest. 340–490. old., Nagy Miklós Mihály (2013): A területi megosztottság kényszerében, Európa hidegháborús politikai földrajzi képének kialakulása. In: Harai Dénes (szerk.): A történelem szórt fényei, Tanulmányok Szabó A. Ferenc egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. Nemzeti Közszolgálati Egyetem. Budapest. 127–137. old.
12. Gulyás László földrajzos, pontosabban regionalista szemlélettel dolgozta fel az egyik közép-európai állam bukását, lásd. Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom 2003/3 szám 129–145. old.
13. Prinz Gyula (1944): Magyarország földrajza [Második kiadás]. Renaissance Könyvkiadóvállalat. Budapest. 132. old.
14. Rétvári László (1993): Közép-Európa földrajzi igazsága. Földrajztanítás. 1993/3–4. szám, 17–22. old., Miletics Péter – Pál Viktor (1998): A közép-európai tér fejlődésének kérdései. Földrajzi Értesítő. 1998/2. szám, 217–233. old., Mező Ferenc (2001): Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. Tér és Társadalom. 2001/3–4. szám, 81–103. old., Beluszky Pál (1996): Változó helyünk Európában. In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történelmi földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 77–96. old.
15. Rónai András (1943): A mai Magyarország határai. In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1943. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 55. old.
16. Dövényi Zoltán (1996): Trianon, határmódosítások, vasfüggöny. História. 1996/3. szám, 15–18. old.
17. Maull, Otto (1956): Politische Geographie. Safari-Verlag. Berlin. 249–486. old.
18. A kérdéskörrel alaplúnak tartjuk Gulyás László. (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció- és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
19. Süli-Zakar István (1996): Magyarország határainak változásai az államalapítás korától 1920-ig. In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történelmi földrajza. 97–106. old., Fodor Ferenc (1942): A magyar államterület változásai a honfoglalástól napjainkig. In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1942. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 39–47. old., Hajdú Zoltán (2001): A magyar államtér változásainak történelmi folyamata és politikai földrajzi szemlélete. In: Uő. Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó. Budapest. 81–99. old.
20. Az Osztrák–Magyar Monarchia és benne hazánk helyének földrajzi értékelését lásd: Beluszky Pál (szerk.) (2005–2008): Magyarország történelmi földrajza I–II. Dialóg Campus. Budapest., Nagy Miklós Mihály (2014a): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 13–50. old.
21. Teleki Pál (1934): A »Donauraum« problémája. In: Uő: Európáról és Magyarországról. Athenaeum RT. Budapest. 145. old.
22. Ugyanott
23. Teleki Pál (1934): id. m. 162. old.
24. A korszak magyar külpolitikájáról lásd Gulyás László (2012/b): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő; Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
25. Kállay Miklós (1991): Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944, 1. Európa Könyvkiadó. Budapest. 76. old.

26. Kállay Miklós (1991): id. m. 83. old.
27. Zeidler Miklós (2009): id. m. 83. old.
28. Montgomery, John Flournoy (1993): Magyarország, a vonakodó csatlós. Zrínyi Kiadó. Budapest. 48. old.
29. Miközben a nyugati hatalmak még a legjobb esetben is a diplomáciai nyomásgyakorlás eszközeként kezelték a magyar revíziós problémát, addig az amerikai követ az említett fejezetet egy amerikai párhuzam említésével kezdi: „...*Senki sem élhet túl hosszú ideig Magyarországon anélkül, hogy megtudná, mit jelent a »nem, nem soha«*, és hogy a trianoni szerződésben megvont határokra vonatkozik. Ha Japán legyőzött volna bennünket és csatlósává tette volna Kánadát és Mexikót, ha Texast Mexikónak, New England-ot pedig Kanadának adta volna, ha annektálta volna Kaliforniát és Oregont, valószínűleg a nem, nem sohá-hoz hasonló valami jelent volna meg virággyainkban, domboldalainkon és lángolt volna a szívünkben. Annak, aki nem ismeri részletesen Magyarország történelmét, nagyon nehéz megérteni, hogy mit jelent a magyaroknak a revízió, de ha megpróbáljuk magunk beleélni az ő helyzetükbe, akkor jobban tudnánk méltányolni azt a fanatizmust, amellyel az országba érkekezésemkor a magyarok a trianoni szerződés valamiféle revíziójához ragaszkodtak...” Montgomery, J. F. (1993): id. m. 44. old.
30. Montgomery, J. F. (1993): id. m. 48. old.
31. Jellemző erre amit Montgomery a magyar külpolitika egyik vezető személyiségével kapcsolatban ír: „...*Kánya külügyminiszter egész őszintén megmondta nekem, hogy esztelenységnek tartja a revizionizmust, de nem tud ellene semmit tenni, mivel a magyar nép ebben a tekintetben nem teljesen épeszű és a külpolitikát nem lehet teljesen különválasztani a belpolitikától...*” Montgomery, J. F. (1993): id. m. 50. old.
32. Pritz Pál (szerk.) (1991): 133. old.
33. Ugyanott
34. Nagy Miklós Mihály (2014b): Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a hosszú 19. században. Történeti Földrajzi Közlemények. 2014/1–4. szám, 197–210. old.
35. Liddell Hart, Basil Henry (2002): Stratégia. Európa Könyvkiadó. Budapest. 527. old.
36. Liddell Hart, B. H. (2002): id. m. 517. old. (Soproni András fordítása)
37. Clausewitz, Carl von (1961): A háborúról I. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 45. old., (Réczey Ferenc fordítása)
38. Nagy Miklós Mihály (2013): Szarajevó és Lausanne között, Az első világháború geográfiája. In: Uő. (szerk.): A történész igazsága és magányossága, Tanulmányok a 65 éves Raffay Ernő tiszteletére. Kárpátia Stúdió. Budapest. 55–70. old., Uő. (2014b): id. m., Uő. (2014c): Az első világháború a térben. Közép-Európai Közlemények. 2014/1. szám, 62–70. old.
39. Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. 359–378. old., Nagy Miklós Mihály (2014c): id. m.
40. Pándi Lajos (1995): id. m. 28–33. old., Nagy Miklós Mihály (2014a): id. m. 109–112. old., Passarge, Siegfried (1936). Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. Zeitschrift für Geopolitik. 1936/3. szám, 137–145. old.
41. Hézszer Aurél (1916): Magyarország földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények. 1916/4–5. szám, 225. old.
42. Fodor Ferenc (1920): A csonka magyar állam politikai-földrajzi helyzete. Magyar Katonai Közlöny. 1920/2. szám, 91–97. old.
43. Málnási Ödön (1925): Csonka-Magyarország katonai földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények. 1925/4–5. szám, 49–66. old.
44. Rónai András (1938): Magyarok elterjedése a Földön. Földrajzi Közlemények. 1938/4–5. szám, 84. old.
45. Rónai András (1938): id. m. 86. és 103. old.
46. Fodor Ferenc (1920): id. m.
47. Fodor Ferenc (1920): id. m. 92. old.
48. Pritz Pál (szerk.) (1991): 123. old.
49. Ádám Magda (1981): A kisantant (1920–1938). Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 9–69. és 76–86. old., Teleki Pál (1934): id. m. 156–164. old.
50. Teleki Pál (1934): id. m. 163. old.

51. Diószegi István (1994): id. m. 313–356. old.
52. Cholnoky Jenő (1939): Németország és Ausztria egyesítésének földrajzi következményei. In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1939-re. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 54–57. old., Koch Ferenc (1941): Az új német birodalom. In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1941. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 128–133. old., Takács József: Európa háborúja a Szovjetunió ellen. In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1943. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 93–103. old., Pándi Lajos (1995): id. m. 432–451. old.
53. Rónai András (1993): id. m. 211–216. A német bábállammal kapcsolatban jegyzi meg Rónai, hogy Teleki Pál „...*nagy sebtében kidolgoztatta a német terv szerinti állam körvonalait és adatait, a három szenvedő állam területébe berajzolt térképét. Ezzel az anyaggal kívánta bizonyítani a nyugati és semleges államok előtt azt, hogy Magyarország nemcsak legázoltatás előtt áll, ha szembeszegül a német követeléssel, hanem egy olyan konstellációban is részessé válik, amely súlyosan hathat a térség későbbi sorsára...*” Rónai András (1993): id. m. 216. old. A tervezett német bábállammal kapcsolatban lásd még Gulyás László (2013/b): A Délvidék története 3., Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig (1941). Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 116–121. old., valamint Keményfi Róbert (2014): Teleki Pál utolsó államföldrajzi vizsgálója I–II. Kommentár. 2014/3. szám 44–70. és 2014/4. szám 21–42. old.
54. Pritz Pál (szerk.) (1991): 140. old.
55. Pritz Pál (szerk.) (1991): 137. old.
56. Horthy Miklós (1990): Emlékirataim. Európa Könyvkiadó. Budapest. 225–226. és 273. old., Bethlen István (1988): Emlékirata 1944. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 99–100. old., Ullein-Reviczky Antal (1993): Német háború – orosz béke, Magyarország drámája. Európa Könyvkiadó. Budapest. 46–48. old.
57. Horthy Miklós (1990): id. m. 226–227. old.
58. Borsody Iván (1939): Szlovákia. Magyar Szemle 1939/1. szám, 23–32. old., Irmédi-Molnár László (1941): Horvátország. A Földgömb. 1941/7. szám, 146–149. old., Szabó Pál Zoltán (1942): Az új Horvátország. In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1942. 91–98. old., Pécsi Albert (1942): Statisztikai rész. In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1942. 196–198. old.
59. Baktay Ervin et al. (1938): A Föld és lakói. Pesti Hírlap kiadása. Budapest. 1177. old.
60. Új Idők lexikona 1941. 21. kötet. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. Budapest. 5315. old.
61. Fodor Ferenc (1942): id. m. 47. old., Magyar statisztikai évkönyv 1941. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest (1943). 2. old.
62. Nagy Vilmos (1939): A Felvidék katonai felszabadítása. Hadtörténelmi Közlemények. 1939. évi kötet, 151–186. old.
63. A magyar területi revízió megvalósításának és következményeinek földrajzi értékelésével kapcsolatban az egykori magyar geográfiai szakirodalomból az alábbi – általunk fontosnak vélt – művekre támaszkodtunk: Fodor Ferenc (1937): A magyar–jugoszláv közeledés gazdaságföldrajzi alapjai. Katolikus Szemle. 1937/3. szám, 139–151. old., Uő. (1938): A magyar állam északi új határai. Katolikus Szemle 1938/12. szám, 717–724. old., Uő. (1939): Magyarország területi gyarapodásának gazdaságföldrajzi mérlege. Földrajzi Közlemények. 1939/3. szám, 201–217. old., Uő. (1941): Erdélyi államhatárok. In: Temesy Győző (szerk.) (1941): Földrajzi zsebkönyv 1941. 27–35. old., Hézszer Aurél (1941): Újabb területi gyarapodásunk mérlege. Földrajzi Közlemények. 1941/4. szám, 251–259. old., Horváth Károly (1939): A „Csehszlovákia” ábránd fel számolása. In: Temesy Győző (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1939-re. 100–108. old., Pécsi Albert (1938): Bilincsek tágulása. A Földgömb. 1938/12. szám, 441–445. old., Rónai András (1940): Erdély tájai és az új határ. Földrajzi Közlemények. 1940/4. szám, 239–250. old., Karl János (1938): A visszacsatolt terület tájrajza. Katolikus Szemle. 1938/12. szám, 724–730. old., Kéz Andor (1939): Ruténföld. A Földgömb. 1939/5. szám, 161–170. old.
64. Hézszer Aurél (1940): id. m. 259. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ádám Magda (1981): *A kisantant (1920–1938)*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Bolz, Rüdiger (1983): *Hermes Hand Lexikon, Synchronopse des Zweiten Weltkrieges*. ECON Taschenbuchverlag. Düsseldorf.
- Díószegi István (1994): *A hatalmi politika másfél évszázada*. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest.
- Gulyás László (2003): *A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai*. Tér és Társadalom 2003/3 szám 129–145. old.
- Gulyás László (2005): *A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira*. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. Pécs 2005. 17–25. old.
- Gulyás László. (2012/a): *Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció- és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914*. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gulyás László (2012/b): *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924*. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2013/a): *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931*. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2013/b): *A Délvidék története 3., Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig (1941)*. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 116–121. old.
- Horthy Miklós (1990): *Emlékirataim*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Keményfi Róbert (2014): *Teleki Pál utolsó államföldrajzi víziója I–II. Kommentár*. 2014/3. szám 44–70. és 2014/4. szám 21–42. old.
- Lakatos Géza (1992): *Ahogy én láttam*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Macartney, Carlile Aylmer (1993): *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941*. Occidental Press. Budapest.
- Mauß, Otto (1956): *Politische Geographie*. Safari-Verlag. Berlin.
- Nagy Miklós Mihály (2013): *Szarajevó és Lausanne között, Az első világháború geográfiája*. In: Uő. (szerk.): *A történész igazsága és magányossága, Tanulmányok a 65 éves Raffay Ernő tiszteletére*. Kárpátia Stúdió. Budapest. 55–70. old.
- Nagy Miklós Mihály (2014/a): *Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekin-téssel*. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2014/b): *Európa politikai földrajzi térszerkezetének változása a hosszú 19. században*. Történelmi Földrajzi Közlemények. 2014/1–4. szám, 197–210. old.
- Nagy Miklós Mihály (2014/c): *Az első világháború a térben*. Közép-Európai Közlemények. 2014/1. szám, 62–70. old.
- Nagy Vilmos, nagybacsoni (1939): *A Felvidék katonai felszabadítása*. Hadtörténelmi Közlemények. 1939. évi kötet, 151–186. old.
- Pásztor Cecília (szerk.) (2002): *„...Ahol a határ elvált”, Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Nagy István Történelmi Kör. Balassagyarmat-Váralota.
- Ránki György (1973): *A második világháború története*. Gondolat. Budapest.
- Rónai András (1993): *Térképezett történelem [Második kiadás]*. Püski Kiadó Kft. Budapest.
- Sipos Péter – Ravasz István (szerk.) (1997): *Magyarország a második világháborúban*, Lexikon A–Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest.
- Szombathelyi Ferenc (1990): *Visszaemlékezés 1945*. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Teleki Pál (1934): *Európáról és Magyarországról*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest.
- Ullein-Reviczky Antal (1993): *Német háború – orosz béke, Magyarország drámája*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Zeidler Miklós (2002): *Mozgástér a kényszerpályán, A magyar külpolitika „választásai” a két hábo-rú között*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történe-lemről*. Osiris Kiadó. Budapest. p. 162–205.
- Zeidler Miklós (2009): *A revíziós gondolat [Második, bővített kiadás]*. Kalligram. Pozsony. 390 p.